

XVI

Було це з кінцем грудня і між четвертою і п'ятою годиною по обіді.

Небо заслонилося одною величезною понурою хмарою. Скажений вітер гнав улицями, вив диким зойком, а густі платки снігу, що сипалися мов безтямки з небес, металися шаленим летом у воздуху. Вони клубилися, розліталися і покривали хутко землю білим покривалом, а по дахах, деревах і віконних примурках устелялися білим пухом...

Наталка придивлялася завірюсі з задумою.

З її вікна було видко в далечині одну часть міського парку. Він тягнувся далеко і становив великанську картину, котра пишалася кожної пори року іншою красою барв. Зимою лежав хмарно, неприступно, сповитий в білявих мряках, мов у заклітій сні.

А нині! Хто би відважився нині заглянути в його глибіню, підслухати, як перешіптуються старі великани дерева, як стогнуть, коли вихор влетить між їх галуззя і стане вгинати їх корони! Він божеволіє довгими пустими алеями, глузує собі з них і свище...

Вона пішла би.

Для неї має кожда борба якусь притягаючу силу. Ще дитиною не могла раз якось опертися примані такого вихору і висунулася тайком надвір, щоб «летіти». Вітер грав її волоссям, розвіявши його буйно, і бив ним в лице і плечі. А вона, дрібна, мов пташина, розпростерла руки широко і, розмахуючи ними, мов крилами, сміялася голосним сміхом, викликаючи раз по раз:

— Бабуню! я лечу, лечу, лечу!..

— Дурненька, — ніби лаяла опісля бабуня, розчісуючи довге неподатливе її волосся. — Ти певно, хотіла, щоби тебе кудись вітер поніс і щоби собі головку розбила!

— Я не дала би розбитися, бабуню. Я би вхопилася чого-небудь і держалася б сильно, сильно. Я хотіла би літати, бабуню...

— Лиш пташки літають, а ти не пташка!

— Я не пташка, але ж я твоя голубка, не правда? Ти казала!

— Я казала, донько, казала!

— Тому й я літала би, бабуню. — І прикривши нагло лице долонями, станула нерухомо. —

Куди б я залетіла, бабуню?

— Куди би хотіла.

— Де ж, напр.? Де птахи залітають?

— В полудневі, теплі краї, дитинко.

— В які теплі краї?

— В такі краї, де сонце дуже гріє, а ночі ясні, як дні, де тепла далеко більше, як у нас, і де немов вічне полудне. Там, напр., ростуть дерева, а й цілі ліси дуже великі й красні, вічнозелені, буйні, горді, сягаючі аж під небеса. Там ростуть великолисті пальми, кокосові дерева, мирти, олеандри, прегарні цвіти; там літають великі барвні птахи, яких у нас нема, і такі самі мотилі; там літають золоті мушки, прозорі, барвні комахи. Там живуть пишні олені, красні дикі звірі, леви, тигри; там ніколи не скошувані трави хвилюють, як море.

— Йой, бабуню! — кликнула вона і розсміялася з якоїсь нервової розкоші, а тілом її пробігала дрож. — Йой, йой!

— Що, душенько?

— Я хочу в теплі краї!

Її широко створені оченята зоріли з лелієво-білого личка дивним блиском, мов бачили те все перед собою.

— Кажі ще, бабуню! — натискала нетерпеливо, не зводячи очей з уст бабуні.

— Там гарно жити! Там такі тихі, глибокі, цілком сині води, що перед ними аж страх збирає, і величезні ріки, що біжать із скал, а спадаючи з них, прискають шумом, мов перлами, і наповняють тим далеко кругом себе воздух, а гук того спаду чути милями й милями. Перед красою і силою того всього чоловік німіє!

— А на все те світить сонце? — перебила вона нараз без віддиху.

— Світить. Все миготить, блистить, гарно, мов у казці. Знаєш?

— Знаю. А потім?

— А потім є там такі ліси, котрих віку ніхто не знає; вони стоять вічно у воді, у дзеркалі. На тій воді плавають водні цвіти і різnorodні дикі птахи. От таке там; а є й таке, чого люди не знають, бо в глибінь таких лісів не годе жоден чоловік зайти. Там гарно жити; для того і птахи летять туди, однак туди летиться через море!

— І я летіла би через море.

— А якби утомилася?

— Ні, ні, я не втопилася би!

— Звідки ж ти то можеш знати?

— Але ж я не хотіла утомитися! Я би летіла, летіла, з цілої сили летіла би, щоби не втомитися. Ти чуєш, бабуню?

— Чую, рибчино!..

І так стоїть вона й тепер мов в ожиданні безнадійнім. Її лице бліде, утомлене. Уста стулені скорбно, лише очі в неї промінні і повні думок.

Кругом неї тишина. Її артистично уряджена кімната нині її пригноблює. Цвіти в коші, якісь пової і випечені пальми немов дримають, в тій тиші вона неначе чує життя власної душі.

Її уста кривляться від легкого глуму, і вона думає: «Чому я жду? Чому вірю я?» Вона думає про свою працю. Їй відіслали рукопис повісті і то без всякого пояснення. Від часу до часу мучиться вона думками, з якої причини вчинили це і чому не прийняли її? Чи вона була без вартості? Чи, може, не відповідала «великій публіці»? Пишучи її, думала вона про публіку, хоч, щоправда, мало. Її товаришки упевняли її, що це неможливо, щоб ся повість не придалася, а однак... однак відкинули її! Вона гризлася дуже, була трохи не в розпуці, і чула, що коли повість не придалась би справді, то це був би найтяжчий удар в її житті. Опісля порадила їй Оксана одного видавця, про котрого знала напевно, що приймає подібні праці, як Наталчина. Вона й послухала її і відіслала рукопис туди.

Тепер вижидала відповіді.

Сама не знала, чому вірила, що там приймуть працю. Правда, поміж то чуття мішалось і почуття сумніву. Вона ніколи не мала щастя, однак чому не мала би його сим разом мати? А знов... чому б мала його мати?

Вона відвертається від вікна і проходиться повагом кілька разів по кімнаті.

І не знати, чому все таке мертве і бездушне? Таке тупе! Напр., ціле її окруження, меблі, образи, а навіть цвіти! Вона спинилася біля свого ліжка, над котрим находився образок, Христос на Оливній горі. Недалеко його висить револьвер. Він набитий. Пані Марко казала його якраз перед своєю недугою очистити і знов набити. Він висів завсігди у неї над ліжком; до того привикла вона ще з дому свого батька на Угорщині, котрий казав, що жінці зброя потрібніша, як мужчині. Тепер висить над її ліжком.

Вона усміхнулася іронічно.

Їй не треба зброї. До неї не прийде ніхто грабувати; впрочім, вона не боїться нічого. Але оця зброя — то одна річ, не така тупа і мертва, як всі прочі. Це була така річ, що вимагала на кожний випадок боротьби і сили...

Опісля спиняється її погляд знов на образі Христа. Вона любила цю картину дуже. Це також

щось таке промінне, освітлене саме собою! Ніякий ум не сотворить людянішої науки від його. І Наталка нагадала собі це речення Христа, що покійна Марко повторяла у своїй недузі.

Приступивши до вікна, вп'ялила знов кудись свій погляд. Вона думала про смерть цієї жінчини, про те, що потім сталося, і про Марка. І тут кепкувала собі доля з неї. Звела їх разом, щоб пізналися, а відтак розвела — чи не навіки? Він не пише до неї, мабуть, забув її, і вона не має про нього нічого. В глибині її серця спочивав його образ, мов свята пам'ятка, котру береться лиш раз в рік у руки. Так, він остався для неї чимсь, що піддержувало довір'я до людей, якоюсь оживляючою споминкою. Її життя таке однотайне й безбарвне, що лиш ті у його матері прожиті роки є в її житті красні, особливо ті з ним прожиті шість неділь. Бо яке ж воно взагалі? Коли б вона хотіла писати історію свого життя, то яка ж була би то сумна й однотайна повість! Її життя — то лише те, що вона перечула! Чи це може бути інтересне? Або то, що вона стільки тужила або стільки передумала! То не належить до офіційної історії жінки і не мало би жодної вартості. Під «історією жінки» для «широкої публіки» розуміється щось зовсім інше...

Однак вона була собі сама винна, що в неї не було такої історії. Вона ворохобилася, не хотіла в ожиданні буденного щастя отупіти, бажала досягти щось більше, як звичайні цілі, і попала в якісь конфлікти. Чи видобудеться з них і побідить те, що старається неустанно мутити спокій її душі і гамувати її в її намірах? За все те, т. є., що не ступає дорогою буденщини, покутує вона. Вона покутує радо, з якимсь вдоволенням, з гордістю. Нестерпиме було лиш те, що вона чулася з всім тим самотня і що то почуття самотності гризло її, куди б і не повернулася. Щоправда, тому було винно почасти і її становище в суспільності, воно паралізувало її вартість.

Не раз уявляла собі, що розмовляє з людьми, котрих знала лише з опису і про котрих чувала, що відзначалися або поважною умовою працею, або якими-небудь іншими способностями. Іншим разом знов переживала в уяві сцени, в котрих відогравала якусь роль, що в ній терпіла несказанно. Думала так живо, відчувала так сильно, що аж плакала. Чому чулася вона такою самотньою? Чому боялася зрадити щось з своїх думок і почувань?

Але ні! Вона не боїться. Вона вискаже все пером і аж тоді стане їй легше, але чи її народ дасть їй право промовляти до його, чи вона спосібна до того?..

Надворі лютилася завірюха так, що заслонювала всякий вид.

Вітер бив снігом о шиби, розносив його цілими масами, вив за углом хати і в комині.

Ах, коли б вона уміла музику, напр., зміла грати на фортеп'яні, або коли б хоч мала фортеп'яно у себе. Вона викликувала би поодинокі тони і вслухувалася би в них. Вона прислухувалася би їм ще й тоді, коли б вони, розплинувшись уже в завмираючий звук, існували б лиш в пам'яті. Тоді не була би її душа така самотня...

За нічим їй не жаль, лиш за тим, що її не вчили музики. О, яка сила чуття пішла би в неї в тони! Ні, вся її сила вилялася б в них, і вона чулася б щасливою. Її гру назвали б, може, пориваючою, а тим часом її думки пригноблювали, мов недуга!

Якби тепер Орядин прийшов, саме тепер в ту завірюху, як би вона радувалася!

Впрочім, це не була правда, що він жениться з тою «з плечима». Вона не бачила їх більше разом, а одна з її знайомих оповідала їй, що він кепкує собі «з тої» і що вона йому цілком байдужа. Перед кимсь там мав навіть сказати, що старий мусить розум своєї доньки добре мастком наштукувати, бо вона своїми «приватними чеснотами» не прив'яже нікого, і що в неї виплекані лиш панські примхи. Може бути, розповідала, що то вона залюбилася в нім, але він в ній ледве. Впрочім, що йому шкодить бувати в такім елегантнім домі? Вона не вірить, щоб він з нею оженився; він займе нині-завтра незалежно становище і поведе до шлюбу яку доньку своєї нації...

Отже, її комбінації були фальшиві, і вона засуджувала його несправедливо; вона може з ним знов говорити. Вона й не бажає від його чого іншого, він їй байдужий. Нехай любить, кого хоче, нехай ним другі кермують, але прийти до неї і побалакати з нею може він. Чому вона має

проводити життя так безкровне?

Її обгорнула майже нетерпелива туга за ним.

«Коби прийшов, коби прийшов!» — така думка вчепилася їй і дзвеніла в її душі.

Читати або писати вона нині не може. Все то не вдоволяло би її нині; таке заняття заспокійне, заслабе; вона відчуває нараз всю мертвоту такого заняття, його безпомічність і неміч супроти такого настрою, в якому знаходилася саме нині. Вона надто занепокоєна; її душа перенята якимсь передчуттям, і вона просто мучиться...

Немов утомлена, опускається вкінці на фотель, опирає голову недбало о його поруччя і слухає. Раз як лютує метіль, раз як тикає годинник, а знов як недалеко її ніг віддихає спляча Діана. Приглядається напівзамкненими очима цвітам і їх листю; силується підхопити, як ростуть. То знов думає над бог зна чим...

.....
В сінях створилися голосно двері і почувлися скорі кроки.

Вона прокидається, немов залектризована, її серце зворушується болісним передчуттям і стукає несамовито. З затаєним віддихом розбирає вона той хід; ні, тепер вже впізнає його з певністю. Піднявшись блискавицею, йде до дверей і отвиріає їх.

— Орядин!

— Це я!

— Ах, я знала, що це ви!

Вона цілком зворушена. Вона хотіла би, щоб він відразу скинув бурнус, отряс його з снігу, щоб усів і говорив. Утихомирює Діану, що збудилася і гаркотить, стріпує йому з шапки сніг і вдихує радо свіжий воздух, що він його вніс з собою в кімнату. Вона говорить і сміється. Говорить раз по раз, що вона знала, що він прибуде. Опісля просить усісти.

Тут! Або ні, тут, може; тут вигідніше, ліпше. Або там на кріслі, в котрім саме тепер вона сиділа. Там паде на ноги світло полум'я з коминка, в котрім горить огонь.

Вкінці сидять уже обоє. Вона обняла білими руками коліна і дивиться на його своїми великими блискучими очима дожидаюче, її незвичайне оживлення впливає на його стісняюче, і він відгортає раз по раз нервово з чола волосся. Опісля усміхається.

І що ж вона поробляла?

Вона сміється. Вона аж мучилася в тій самоті. Думала вже кинутися у метіль і йти куди-небудь. Відтак числила віддихи сплячої Діани; потім думала про бога, чи властиво про Ісуса Христа, і що це на її думку зовсім не мудро вважати себе великим, тому що не віриться. Що Фламмаріон викликав раз давно в ній чудні ідеї, котрі її вдоволяють в квестії релігійній, і що він мусить бути благородний чоловік. Потім сміялася знов. Це все неінтересне; нехай він щось оповідає. Це він дуже гарно зробив, що відвідав її саме нині; це просто добрий учинок; вона нині так чудно настроєна, особливо з полудня, прикрі чуття просто давили її.

Її нервовість, повна оживлення, виводить його з рівноваги, і він, придивляючись їй, як говорить, мішається сам, здається, йому недостає відваги говорити.

Вкінці оповідає, що був в її батьківщині, що відвідав і її кривних, привіз їй листи і поздоровлення від панни Марії і від тітки. Катя вже цілком доросла панна, котра, мабуть, скоро віддасться. Все осталося там по-старому, гори, котрі вона так любила, місто, люди... лиш вуйко постарівся помітно. Впрочім, він казав їй, «одиноке дитя одинокої його сестри», поздоровити і переказати, що її фотографія висить над його ліжком та що він її так завсігди любив, у тім високім ковнірі Стюарт і з спущеними косами; він її не забуває і навіть вибирається відвідати. Зоня за кілька неділь вінчається з своїм давнім поклонником, з колишнім правником... чи Наталка собі пригадує? Він співав заєдно з нею дуети прегарним баритоном...

О, вона пригадує собі.

Він оповідав, а вона перебивала йому питаннями, двома-трьома нараз.

Спогади з рідних сторін відсвіжилися в ній так сильно, що вона мов бачила все перед собою. Дім, в котрім виросла, кімнату, в котрій мешкала разом з бабуною. Дім Маєвського з височенними старинними смереками перед ганком, його «панський» плеканий город з білими штахетами. А відтак їх город, де по алеях вона не раз бігала, мов стріла, а діти ловили її, одного разу навіть і він. Тоді зачепилося її довге волосся за якийсь корч, і він спіймав її. Ах, вона сміялася тоді так сердечно, а всі діти разом з нею; а в його аж очі горіли з якоїсь шаленої утіхи...

У всіх тих спогадах, що минали попри її душу образами; виринали прегарні гори буковинські, люблені її поодинокі скали й яри...

Все те було таки дуже гарне. А тепер? Тепер ділив її від того лиш час.

— Все те було таки дуже гарне! — відозвалася вона нараз вголос і споглянула на його.

— Що таке?

— Все те, що було; минувшість. Чи не так?

— Для мене вона мертва.

— А для мене ні!

— Це звичайно так у жінок.

— Що?

— Ну, жінки кохаються звичайно в минувшості.

— А мужчини ні?

— Взагалі ні. В мужчин переважно будучність на оці.

— Отже, й у вас так?

— Чому би і в мене не мало так бути?

— Давніше були в вас інші думки. Він сміявся.

— Давніше!

— Ви переконували мене, що не вірите в ніяку будучність.

— Я був огірчений; я був хлопцем. Хто би, впрочім, розбирав такі слова!

Вона дивилася зчудована на його.

— А я думала...

— Ви думали! Я сам думав тоді, — казав він, усміхаючись, — значить: в тій хвилині думав, коли говорив це. Однак, боже мій, час із своїми проявами не минає попри чоловіка безслідно. Його пориває могуча струя життя з собою, і кожний рік, ба кожда днина відоб'є на нім своє п'ятно, і він змінюється несвідомо. На властиву квінтесенцію життя приходить чоловік аж з часом. Впрочім, я мав тоді почасті й слухність. Будучність — то як блудне світло. Вона спиняє уживати краси життя, вона — то старість. В погоні за нею роздроблюємо сили і ледве добачуємо те, що нам подає теперішність.

— Це правда, — відповіла вона задумчиво. — Іде головно о те, як властиво чоловік заховується супроти життя.

— Так, від того залежить чимало. Я пересвідчився, що ще наймудріше заховуватися пасивно і дбати передусім о себе.

Її очі замиготіли.

— Значить, не бажати нічого, не давати нічого, бути недвижимим, мов та багниста вода? — промовила з перелетним усміхом.

Він спаленів.

— Чому не бажати і не давати нічого? Я не думав так. Я думав, що все має свій час і наступає само собою. Прискорювати які-небудь події або об'яви — то нерозумно, і нема нічого поганішого і шкідливішого над передчасні твори. Вони пригадують каліцтва. Моя філософія дише мужицтвом, — додав опісля глумливо, — не правда?

— Мужцтвом? О, ні — але малодушністю! — відповіла сумно. — Ждати! Боже мій, все, все лиш ждати! — Ці слова вимовила з якоюсь гіркою розпукою.

— Але ж ви чудні!

— Ждати! — перебила вона йому нетерпеливо і мов слідила чимраз далі за якоюсь думкою. — І чому? Ах, ми така низькодумаюча маса, що не вміє одушевлятися? Чи я не казала вже раз цього? Сотворити щось таке, що поривало би! Та маса з самого очікування і невільничої податливості запала в нидіння. Чому в нас так мало гордості і відгорної сили, так мало нахилу до величчя, так мало поривів до могутості? Чому, чому воно так?

— Не судить заскоро, — відповів він живо, — тих, що в них не відзивається ще кров будучності. То не є ще ніяка сила і ніякий поступ!

— Я засуджую тих, що можуть більше зробити, як дбати про буденні цілі, або що служать лиш партіям. Чому не служити в спосіб гарний своїй вітчизні або хоч своєму талантові? Але ми — ні! — повторила ще раз гірко. — Ми не горді, ми наймити з природи і вміємо лиш жалітися! Ненавиджу тих, що лиш проливають сльози, як і тих, що не мають в собі тепла!

— Я також; але я маю в собі тепло.

Вона усміхнулася, а відтак здивилася на свої білі тонкі руки.

— І тому, що я тут у вас, треба і вам дізнатись про це тепло.

Це мало дзвеніти жартівливо, однак його лице змінило нараз свій вигляд, і він усміхнувся нервово-вимушеним сміхом.

Вона дивилася на ного допитливо, майже неспокійно, але не обізвалася.

— Це, бачите, в тім річ, що я заручився... Мовчанка.

Її лице побіліло і мов задеревіло, а уста стратили м'яку рухливість.

— Так?

І знов мовчанка, а опісля знов:

— Так! — Він вимовляє це зміненням нараз, майже поганим голосом, а погляд у його несміливий, здичілий. — З донькою мого шефа, адвоката Міллера. Знаєте, вона зветься Ванда.

— Ванда?

— Так. Адже ви її знаєте!

— Я не знаю... так... з виду!

І вона не має більше що казати. Не має зовсім нічого і не знає нічого.

Він, блідий мов крейда, глядить на неї, як вона пересовує скоро перстені на пальцях, глядить на її довгі вії і як вона мовчить.

І ніби що ж там такого сталося, що не обзивається; нехай би лиш одним слівцем... Але куди вже їй до бесіди! Просто зацімліла.

Що за страшенно дурна, упокорююча хвилина! І вона мовчить якимось дивно. В ній тремтить наглядно життя, сказав бись, і в найменшій пальчику нерви напружені до крайності, і з цілої її істоти рветься щось на волю, але уста мов поражені...

В яке огидне положення заліз він — ух! Перед ним лежала книжка, поезії Гейне. Ухопивши книжку, ухопив її без думки, і його очі спинилися на першій стишці:

Teurer Freund! Was sol es nützen,
Stets das alte Lied zu leiern?
Willst du ewig brütend sitzen
Auf den alten Liebeseiern?
Ach! Das ist ein ewig Gattern,
Aus den Schalen kriechen Küchlein,
Und sie piepsen und sie Hatten,
Und du sperrst sie in ein Büchlein.

Кинь, мій друже, співи звичні,
Про кохання — ні рядочка!
Ти ж сидиш на темі вічній,
Як сидить на яйцях квочка.
Як полупляться курчата.
Та урозтіч, та пищати!
Ти ж за крильця їх, за ніжку,
Хап та хіп — і всіх у книжку. (Переклад з нім. М. Лукаша).

Він верг книжку від себе і мов ожив в тій хвилині. На його знаходить щось, щось давнє, добре знайоме, щось, чого він не розбирав ніколи. Не яка думка, спомин, це щось зовсім інше. Це щось сильне, зухвале, горде, упряме, що перемагало його не раз при стрічі з нею і чому піддавався завсігди.

І на його устах з'явився нараз глумливий усміх. Він звертає голову в ту сторону кімнати, де Діана розтяглася знов до спання, і говорить голосом, мовби нічого не сталося:

— Діано, ти, гарна звірюко, ходи сюди!

Саме в тій хвилі підвела і Наталка голову, її погляд величний, палаючий і острий zarazом.

— Ви її любите? — спитала.

— Ах, адже вона прегарна собака!

— Ні, я думаю про вашу суджену...

Він звертається блискавицею до неї, і по його лиці розливається гарячий рум'янець. Опісля викривляє з погордою уста і мовить з притиском;

— Розуміється, що люблю її.

І він ненавидить її вже і за то одно питання. Що за шалена, безлична відвага питати його о це!

Він відчув, що між ним і нею вступило щось, щось важке, погане. Він спотикається на тім, і воно корить його і обурює проти неї, обурює страшенно. Воно сунеться на його, обхоплює його; він обтрясся би з того, затоптав би це! Воно гидке, нестерпиме і в його умі приймає вид пересвідчення, що вона має право ставити йому таке питання і що це питання доторкається сотень струн в його душі, і всі вони відзиваються негармонійними, прошибагочими звуками.

Він ненавидить її. Ненавидить все, що йому здавалося на ній ліпше і тонше; ненавидить, бо відчуває, що в неї є «раса» і що їх ділить степінь чистоти.

— За чотири неділі відбудеться наше вінчання, — говорив далі з огидною пихою. — Я й їздив тому в рідні сторони, щоби полагодити там деякі справи.

— А панна Марія?

— Що ж?

— Вона переселиться до вас?

Він зачудувався:

— Чому до мене?

— Отже, ні?

— Я не бачу найменшої причини до того...

— Я думала, бо ви обіщували їй те так часто.

Він засміявся насилу.

— Це була романтика. Слава богу, я її вже позбувся.

— Ви вже стільки позбулися!.. — Вона каже це якось мимоходом, байдуже, все ж таки з якимось незамітним, роздрознюючим усміхом.

Він скипів.

Вона корить його і б'є в самі найвразливіші місця. Вона його знає, його, котрого деінде цінять так високо... Однак хто вона така, тота зарозуміла креатура(істота)? Чим вона вища від його, що так кидає йому погордою в очі?

— Я вже не одного позбувся, — промовив він, — але ви помиляєтеся, думаючи, що в мене не осталося ще доволі сили.

— Ви справді спосібні...

І з якою інтонацією вимовляла знов ті слова, чи не іронічно? В нім збурилося все нутро. Він піднісся з свого місця. Обоє гляділи на себе палаючими очима.

— Чого ви властиво від мене хочете? — спитав він.

— Чого ж би я могла від вас хотіти?

— Чому зневажаєте мене?

— Хіба я зневажаю?

Він трохи не казиться від сих слів.

— Я відчуваю, що я у ваших очах упав, або ні, гірше ще. Я у ваших очах безчесний і зрадник. Я у ваших очах чоловік, що запродує і других; на вашу думку, я, певно, і не гідний носити ім'я «муж»! Що ви собі властиво думаєте?

Вона мовчала і не рушалася з місця. Стояла оперта спиною до стіни, змінена, і підвела лише трохи вище голову, щоб її також опісля сперти до стіни.

— Що ви собі думаєте? Питаюся ще раз!

— Тепер я думаю, що найкращою ілюзією в моїм житті були ви для мене.

Він витріщив очі на неї.

— Що? Ілюзією? Дякую!

— Ілюзією, котру я, впрочім, боготворила. Тепер мені жаль.

Він усміхнувся цинічно.

— Страшно жаль. — Вона говорила, усміхаючись слабо, а її великі очі блукали безцільно понад його голову. — Не думайте, що я жалую за любов'ю, котрою я вас колись любила. Я навіть переконана, що вас не любив ніхто так, як я, і, може, й не буде так любити. — І під час тих слів покрила смертельна блідість її лице. — Мені лиш жаль, що ви мене не розуміли! З хвилини, в котрій ми перший раз розсталися, почали ви мене не розуміти. Другий раз ви мене вже не розуміли.

— Другий раз я благав вас іти зо мною! — боронився він. — А ви відопхнули мене від себе. Я був вам замаловажний. Ваша шалена гордість і хороблива уява бажала собі бог знає чого; тим часом я був лиш звичайний чоловік і хотів ділити з вами свою долю, чи як ви то там назвали: буденне щастя.

— Правда, — відповіла вона, — я не хотіла подати вам руки до такого щастя, бо я вірила в вас, т. є. уявляла собі, що ви мусите розвинути в кращу, сильнішу істоту; в таку, до котрої і я, і другі могли би молитися. Я чула вже тоді, що без того не змогла би бути для вас тим, чим я хотіла в глибині душі своєї статися вам. Чи я бажала чогось справді неприродного? В моїх очах чоловік щось дійсно божеське, хоч — як ви раз казали — він має своє коріння в землі. Він може розвинути в прегарний цвіт, але до того треба волі, треба борби і відречення! Відмовивши вам, я не хотіла, щоб ви пішли і стали вперед «великим паном». О, ні! Я бажала лиш, щоб ви стали морально свобідним мужчиною, а не наймитом своїх страстей. Я хотіла перед вами коритися без краски на лиці. Того хотіла я. Та тут я, мабуть, помилилася. Ми не порозумілися. Ви казали мені, що в мене нема змислу для дійсного життя; впрочім (вона усміхнулася гірко), може, й нема!

— Навіть посада компаньйонки була вам миліша, ніж замужнє життя зі мною! — говорив він тремтячим, зворушеним голосом..

— Я бажала закоштувати хліба, заробленого власними руками! — відповіла вона. — Я хотіла

пізнати, що то таке свобідна воля. Я не жалую того, хоч я не була би пішла, якби жила моя мати або отець; але я й не пішла з бути(гордості), ви це знаєте. Мені показали двері, тому що я не хотіла віддаватися за Лордена, — чи, може, було мені піддатися? Ах, Орядин, я не боюся голоду і холоду, бо я не боюся і смерті. Впрочім, я чула в собі силу і тому пішла; чи то було неправо?

— Ви вимагаєте від чоловіка забагато! — сказав він. — Не звертаєте уваги на вплив його обставин; в тім ви помиляєтеся... і тому...

— Я, Орядин, я? — перебила вона йому і розсміялася. — О, я вірю у вплив обставин, в те, що вони формують наші думки і сили, але я вірю і в те, що в чоловіці суть і відмінні черти, котрі опираються обставинам і опановують їх. Вас мала я за такого чоловіка, що не підпадає буденним прикметам, що бореться з убійчими, пригнетаючими обставинами доти, доки не стануть підвладними йому! І в тім я помилилася! — А коли він мовчав, говорила вона далі: — Скажіть, як мені жити в теперішніх обставинах, щоб моє життя стало подібне до життя вдоволених, або ні, — закинула живіше, — скажіть мені радше, яку роль надали ви українкам або й мені, напр., нині, заявляючи мені свої заручини з полькою?

— Роль вам? — промовив він, зчудований.

— Так; на вашій українській шахівниці...

Хвилину дивився він безмовно на Наталку. Опісля заграв якийсь лихий усміх на його устах, і, шукаючи очима за шапкою, обізвався:

— А, так! Тепер розумію; та що мені багато говорити? Цим разом, т. є. тут, я не винний. Ви вибрали собі самі роль на тій шахівниці. Мені остається хіба пригадати вам високе значення цієї ролі; а то — ваше змагання до «полудня людськості, до вищого чоловіка».

Вона дивилася на його своїми великими очима, що на її блідім лиці тепер аж горіли, — і неначе линула думками далше, як він бажав...

— Отже, це моя провина! — промовила гірко. — Це тота недуга, задля котрої пришилося мені стільки терпіти, проклін, що споганив мені вже життя дома і пігнав між чужі люди! Гарзд! — додала з якоюсь веселою гордістю. — Я буду її наслідки зносити. Бувши дитиною, я бажала летіти через море в полудневі краї, котрих красу уявляла собі моя фантазія в тисячних барвах. А виріши, я бажала, щоб ми стали інтелігентним народом, свобідним, непоборимим в своїй моральній силі, щоб дійшли також до «полудня». Розуміється, кожда а кожда одиниця (думала я собі) мусила би сталити свої сили, перемагати і себе, щоби розуміти життя пануюче, і бридилася прикметами невірничими. Об тім марила я часто. Це була і є ще моя хиба. Коли моя уява сягала поза границі можливості, то в тім, може, не її вина, то судіть мене, Орядин, судіть і ви! Ви знаєте ціле моє життя! — Сказавши це, затила зуби, бо її давило щось в горлі, мов корч.

Але він не міг її судити.

Він не міг опертись цілком впливові її пориваючої істоти, впливові її слів, що вона його так дуже любила. Такого зізнання не надіявся він ніколи. Він думав, що вона закутається в уражену гордість і що ціла сцена відбудеться холодно кількома словами, гратуляцією, і він зірве всі тоті неясні відносини, що накладали на його якісь обов'язки і тяжіли на нім не раз так дуже. Чому? Він сам не знав. Тим часом він зворушився сам, переконуючись, що вона йому не байдужа, що не була йому такою, хоч як вмовляв в себе часто, що не обходить його нічо і що не любить її. Але що ж! Він мусить з нею зірвати. Це було би нерозумно дати запанувати одному чуттю над цілою своєю будучністю і то саме тепер, коли все склалося для нього так легким способом і так гарно. Тамта любила його, мала прегарний масток і була така сама добра людина, як ця, хоч оця приковувала його якоюсь чудною силою до себе. Та ба! Він не хоче більше бавитися чуттями, вона йому ще недавно завдала доволі горя і прикростей з тою шаленою румункою, а тепер починати знов наново? Він буде щасливий і з тамтою, хоч і не любить її; він переконався, що щастя становить щось інше, як сама любов, тому — вперед!

Він станув перед нею, гарний, високий, на вид спокійний і простяг до неї руку.

— Я зворушив вас, — сказав непевним голосом, — хоч і не бажав того ніколи, я не є ваш ворог, я переконаний, що в таких людей, як ви, є доволі сили, щоб знести кождо страту в житті і кождий удар, хоч би і найтяжчий.

Вона кинула на його гордим, недовірчивим поглядом, і її чоло захмарилося.

— Найтяжчі страти в житті переболіла я вже; а то страту родичів і бабуні. Те, що наступило потім, або що може ще наступити, не в силі завдати мені більше горя, як завдало це. Впрочім... дякую вам за вашу гостину і за всі новинки і — гратулюю вам!

Він склонився низько, аж надто низько — і пішов.

.....
Така сама тишина, як перше.

Вона оперлася одним коліном до софи, а руками заслонене лице втиснула у подушки.

Так, це правда, що потонув і пропав!

Вона не думає над нічим ясно; їй здається так, мовби хто прийшов і ударив її по голові довбнею, а вона, хоч заголомшена, відчуває цей удар. Але ні, їй властиво не так здається. В ній збудилося прецінь стільки голосів, зовсім так, мовби в її серці ожив рій бджіл; шукав виходу і не міг його найти, а вона або удавиться, або оглухне...

Вона вмовляє в себе, що все те перемине, силується згрядливо усміхнутися, і від часу до часу шептають її уста майже несвідомо: «Марко! Марко!» Її мучить жадова виконати щось подібне того, як сісти на дикого коня і пустити йому свобідно поводи, щоб помчався скаженим летом і затоптав всі ті підлі, самолюбні, брехливі креатури, собак тих! Або кинутися в човен в бурливі хвилі... і реготатися!

Або, може, ще інше? Може.

Може, потонути душею в тони і виграти то, що її так страшно давить? Так, виграти, однак не лиш для себе! Для всіх, що мають серце і слух... Та ба! Грати!..

Так оперта лежить вона довго...

Відтак проходжується по кімнаті. Принесені ним листи впадають їй аж по довгім часі в очі. Вона сягає вперед за листом від тітки. Майже не розуміє, що читає, і лише при кінці писані слова вражають її. «Ти думаєш над бог знає чим, Наталко, а не застановишся над тим, що твої роки не стоять, Леночка майже цілий рік молодша від тебе, а має вже дві донечки, а третє в дорозі...» Вона кинула від себе лист, немов в її руках опинилося щось гидке, і вхопила за другим письмом від панни Марії.

«Я така вдоволена, — писала вона між іншим, — що з Василем склалося все так щасливо. Бог добрий допоміг йому до доброї волі. Я боялася за його, тепер сповідаюся перед вами одверто. Він пристрасний і змінчивий характер, хоч у його серце золоте і чувство глибоке, а розум острий. І Маєвський з нього вдоволений. Каже, що перший мудрий учинок Василя — то цей, що жениться так пишно, і тому простить йому всі його прочі «дурниці». Зоня гомонить на його, як звичайно, і каже, що вона була би воліла, щоб він женився з ким іншим і не шукав передусім маєтку. Але вона все така, як була давніше. Я лиш не розумію, чому ваша тітка і вуйко прийняли так дивно звістку про його заручини. З тітки мені не дивно: вона має претензії до кожного молодого чоловіка і засуджує кожного безоглядно, що не звертає уваги на її доньку; але ваш вуйко, Наталко, той спокійний, добрий чоловік, він засміявся так злобно на вістку про заручини Василя, що я того сміху й до смерті не забуду. А відтак вийшов з кімнати, мовби не хотів про його й чути. Я розповіла те все Василеві, більше жартом, а він просто казився з лютості. «Це міщанська вузькоглядність! — казав. — Але, слава богу, що в мене сумління сильне і що я не трус. З часом поклоняться мені всі, перемога буде по моїй стороні. Я вже не той сфанатизований дурак, який був давніше! Я європеєць!..» І т. д.

Кімната освічена слабо.

Вона лежить зморена, і її гарні білі руки звисають сплетені безсильно понад край отомани і відбиваються блідо від темного її тла. В її душі запанувала якась пітьма, здавалося, що одна з її найзвучніших струн урвалася.

— Хто винен, хто винен? — шевелять її уста, і вона передумує все наново ту думку, що в нім любила свій народ, рідну пісню свою, котрої частина потонула з ним в якусь бездонну глибіню безповоротно, і одним голосом стало знов менше... Хто винен?